

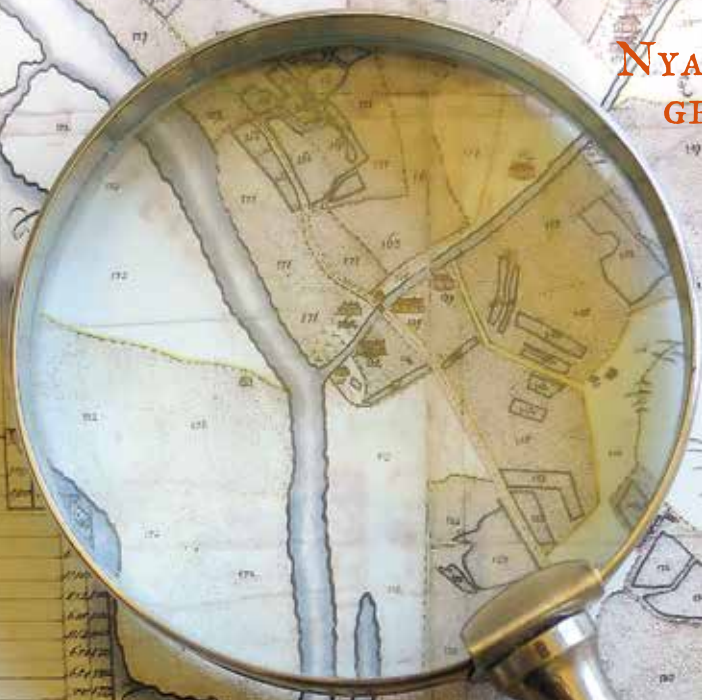

NYA LÖDÖSE

STADEN UNDER GAMLESTADEN

NYA LÖDÖSE UR ETT
GENUSPERSPEKTIV

ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGARI GAMLESTADEN

Redaktör Imelda Bakunic Fridén

Omslagsbilder Detalj av "Geometrisk Charta öfwer Göthebårgz Stadz ägor" Erich Kuus 1696, där Gamlestaden syns, foto Sara Lyttkens. Bakgrundskarta Göteborgs Stadsmuseum.

Grafisk form och illustrationer Lisa K Larsson & Lena Troedson

Layout Lisa K Larsson

Fotograf Markus Andersson

Bildredigering Markus Andersson & Lisa K Larsson

Tryck Bording AB, Borås 2016

www.stadennyalodose.se

www.facebook.com/stadennyalodose

twitter.com/nyalodose

www.flickr.com/photos/nyalodose

NYA LÖDÖSE UR ETT GENUSPERSPEKTIV

En ny säsong har börjat och under 2016 fortsätter de större undersökningarna i Gamlestaden för fjärde året i rad. Nya ytor och lämningar ska undersökas, samtidigt som det arkeologiska materialet från föregående år ska bearbetas och analyseras.

I detta nummer av tidningen diskuterar vi Nya Lödöse ur ett genusperspektiv. Då som nu varierade människors liv och möjligheter efter deras ställning i samhället. Ålder, klass, ekonomi, civilstånd, släktförbindelser; allt påverkade hur du uppfattades i samhället och vilka möjligheter du hade, eller inte hade.

För att komma närmare nylöseborna utgår vi både från det arkeologiska materialet och de skrivna källorna i arkiven. En av de historiska källorna är de så kallade tänkeböckerna, protokoll från Nya Lödöses rådhusrätt 1586–1621.

Under 1500-talet växte det fram en idealbild som byggde på lutheriska tankegångar och spreds i och med reformationen. Med den kom en starkare betoning på kvinnans roll som hustru och mor. Den enda officiellt erkända kärleken var den mellan en man och en kvinna och den skulle endast praktiseras inom ramen för äktenskapet. Möjligheten att undvika äktenskap och barnafödande genom att söka sig till ett kloster försvann och den enda riktigt accepterade rollen var hustrun. Kärlek mellan kvinnor eller mellan män var välkänd, men officiellt förbjuden eller nedtystad. I källorna finner vi ibland människor som inte gifte sig därför att de inte kunde känna kärlek och lust till någon av det motsatta könet. Kanske återfinner vi några av dessa människor i de hushåll som inte hade kärnfamiljen som bas?

Följ med oss när vi diskuterar nyfunna andaktsföremål, barnmorskeyrket och när vi berättar om några av de många livsöden som fanns i staden för cirka 500 år sedan.

Christina Rosén
Projektledare

Imelda Bakunic Fridén
Arkeolog och publik koordinatör

NYA LÖDÖSE FROM A GENDER PERSPECTIVE

A new season in the field has begun. Throughout 2016 the archaeological excavations in Gamlestaden continue for the fourth year running. New surfaces and remains will be examined, while archaeological finds from previous years are processed and analysed.

In this issue of the magazine we discuss Nya Lödöse from a gender perspective. In the days of Nya Lödöse, just as today, peoples' lives and prospects varied according to their position in society. Age, class, civil status, kinship, whether one was rich or poor; all affected how one was perceived in society, as well as which prospects one did, or did not have. To get closer to the people who lived in the town we examine archaeological finds as well as written sources from the archives. Among the historical sources are records from the town court of Nya Lödöse through the years 1586-1621.

During the sixteenth century an ideal image based on Lutheran ideas developed and became widespread due to the reformation. This involved a stronger emphasis on the role of women as wives and mothers. Love was officially approved only between man and woman and was only to be practised within wedlock. Avoiding marriage and childbirth by entering a convent was no longer possible; the only acceptable occupation was to be a wife. Love between women or between men was well known, but officially forbidden and suppressed. In the historical sources we sometimes find people who did not marry because they could not feel love or desire towards someone of the opposite sex. Perhaps some of these people can be found in households not based on nuclear families.

Follow us as we discuss newly discovered objects of veneration, the profession of midwives and as we tell the stories of people who lived in the town around 500 years ago.

Christina Rosén
Project leader

Imelda Bakunic Fridén
Archaeologist and Communications Coordinator

لودويسه الجديدة من منظور جنساني

لقد بدأنا موسماً جديداً، إذ ستستمر الحفريات الأثرية في المدينة القديمة للمرة الرابعة على التوالي. وسيتم البحث كذلك والتنقيب في المساحات و المخلفات الجديدة، إضافة إلى معالجة المادة الأثرية من العام الفائت و تحليلها.

سوف نقوم في هذا العدد من جريدتنا بمناقشة لودويسه الجديدة من منظور جنساني حيث كانت حياة الناس و إمكانياتهم مثلما هي اليوم في عصرنا تتمايز وفقاً لمنزلة الفرد في المجتمع و موقعه فيه. فقد كان كل من العمر و الطبقة و الاقتصاد و الحالة الاجتماعية و صلات القرابة له تأثيره في كيفية تقبل المجتمع للمراء، وتبيان القدرات و الإمكانيات المتاحة و غير المتاحة له.

ولكي نتعرف على سكان المدينة أكثر سوف ننطلق من كلا المادة الأثرية و المصادر المكتوبة في الأرشيف. وأحد المصادر التاريخية هو ما يسمى بكتب التفكير، والتي هي محاضر من مجلس دار العدل في لودويسه الجديدة في الفترة (1586-1621).

ظهرت في القرن الرابع عشر الميلادي صورة مثالية قائمة على مسارات الفكر اللوثري و انتشرت مع ظهور الإصلاح و خلال فترة الإصلاح حيث تم التأكيد على دور المرأة المهم كزوجة و أم. وقد كان الحب بين الرجل والمرأة وحده المعترف به رسمياً، و لم تتم ممارسته إلا في إطار الزواج. وإن الفرص التي كانت متاحة أمام الرجل لتجنب الزواج والإنجاب باللجوء إلى الدير اختفت و كان الدور الحقيقي المقبول الوحيد هو دور الزوجة.

كان الحب بين النساء و النساء أو بين الرجال و الرجال مألوفاً، لكنه كان ممنوعاً بشكل رسمي أو يتعرض للقمع. ونجد في المصادر أحياناً أناساً لم يتزوجوا لأنهم لم يشعروا بالحب تجاه أي شخص من الجنس الآخر أو لم يشعروا بالانجذاب إليه.

ربما سنكتشف من جديد بعضاً من هؤلاء في العائلات التي لم تتشكل لديها نوى أسرية؟ شارك معنا بمناقشة عناصر العبادة المكتشفة حديثاً و مهنة القبالة في تلك الفترة، إذ سنروي العديد من قصص الحياة التي سادت في المدينة قبل حوالي 500 عام.

كريستينا روسين، مديرة المشروع

ايميلدا باكونج، عالمة آثار و منسقة عامة

Kvinnor och män i Nya Lödöse, en olik historia

Under utgrävningssäsongerna 2013–2014 undersöktes i söder och väster delar av den stora kyrkogården i Nya Lödöse. Sammanlagt påträffades då cirka 700 skelett av män, kvinnor och barn. Det totala antalet gravar som ursprungligen funnits är okänt, men bör ha varit flera tusen. Efter att skeletten tagits upp ur jorden har de genomgått en osteologisk analys som ger information om kön, dödsålder, kroppslängd samt spår av eventuella sjukdomar och skador.

Här får vi veta en hel del om de människor som levde i staden för 500 år sedan. Stads- miljön var generellt mer ohälsosam än livs- miljön på landsbygden. Många människor på liten yta stimulerade smittspridning av infektionssjuk- domar. Dålig vattenkvalitet, mycket avföring, bris- tande hygien och exponering för miljögifter från olika hantverk skapade en farlig miljö för alla, men det finns tecken som tyder på en ojämlig tillvaro där kvinnor hade sämre livsvillkor.

Könsfördelningen bland de gravlagda på kyrko- gården avslöjar ett mycket tydligt överskott av

män bland befolkningen i staden. Ungefär 2/3 av de vuxna (äldre än 20 år) var män. Skälet till att männen var fler kan säkert sökas i de olika yrken och arbetstillfällena som fanns i Nya Lödöse. Det är troligt att behovet av arbetskraft på byggen, i hamnen och inom olika hantverk medförde en invandring från omgivande landsbygd av framför allt män i arbetsför ålder. Man kan undra hur livet i staden påverkades genom att kvinnorna var i så tydlig minoritet? Blev de mindre synliga i stads- rummet? Fanns det färre miljöer där kvinnor na- turligt kunde vistas och umgås?

Om vi jämför mäns och kvinnors dödsåldrar är det tydligt att dödligheten bland tonåringar och yngre vuxna, det vill säga hos personer i fertil ålder, var högre för kvinnor än för män. I hög utsträckning kan det säkert kopplas till direkta risker i samband med graviditet och förlossning. Att föda barn var förenat med livsfara. Historisk statistik från 1700-talet visar på en mödradödlighet på 80–90 fall bland 1 000 förlossningar. Troligen var situationen ungefär densamma i Nya Lödöse på 1500–1600-talen. Åtminstone ett par tydliga fall av förlossningar med dödlig utgång, både för modern och barnet, har påträffats på Nya Lödöses kyrkogård, men i verkligheten var de naturligtvis betydligt fler.

Ett bland många exempel på karies hos Nylöseborna.
Foto Maria Vretemark.

Ett tecken på sämre levnadsvillkor för kvinnor jämfört med män utgörs av kroppslängderna. Längden avgörs framför allt av det genetiska arvet, men påverkas till viss del av tillgången på proteinrik föda under uppväxten. Medelvärdena för män (174 cm) och kvinnor (162 cm) i Nya Lödöse var ungefär desamma som noterats för andra samtida stadsbefolkningar i Sverige. Vad som däremot sticker ut är den höga andelen (18 %) män som kan betecknas som påfallande långa (över 180 cm) medan motsvarande andel långa kvinnor (över 170 cm) är betydligt lägre (8 %). Det ger en antydning om att det var pojkarna som prioriterades och att flickorna inte riktigt hade samma tillgång till näringsrik föda under barnaåren. Samma intryck ger också tandstatus och kariesfrekvens. Ungefär en fjärdedel av den vuxna befolkningen hade hål i tänderna, men kvinnor var mer drabbade än män. Det kan vara ett tecken på att kvinnor hade sämre allmänhälsa, kanske delvis åt annan kost och att flickor missgynnades näringsmässigt under uppväxten när tänderna bildades.

Maria Vretemark
Osteolog

THU SKALT FÖDA TIN BARN MEDH SWEDA

BARNMORSKOR OCH BARNAFÖDANDE I NYA LÖDÖSE

På kyrkogården i Nya Lödöse har två kvinnor som dött i barnsäng påträffats. De är begravda tillsammans med sina nyfödda. I magen på en av kvinnorna fanns spår av örtmedicin hon druckit vid förlossningen; ett tecken på att erfarna och kunniga händer vårdat henne och försökt hjälpa henne intill slutet.

Då liksom idag var barnafödande något mycket laddat, omgärdat av blandade känslor av glädjefull förväntan och oro. Förlossningen kunde vara livshotande både för kvinnan och barnet och omgavs av religiösa regler som stod i konflikt med vad många kvinnor själva önskade. Ångest inför barnafödande var vanligt, vilket inte minst märks i brev och testamenten skrivna inför förlossningar som förberedelser om kvinnan skulle avlida.

I ett tidigare nummer av tidningen har vi berättat om fyndet av örten hjärtstilla som hittades i magen på en av de begravda. Vad vi då inte visste var att det rörde sig om en kvinna som dött i barnsäng. Hon hade fått dricka en oslad dekokt av hjärtstilla i samband med förlossningen, antingen före eller efter. Samtida engelska, italienska och tyska läkeböcker omnämner hjärtstillan som användbar för ångstdämpning och smärtlindring inför förlossning; men även som sammandragande för livmodern efter förlossning. Internationellt är fyndet det första beviset för att örten verkligen användes vid förlossningar (!) och inte bara var en teoretisk idé spridd i en snäv krets av lärda. Antagligen var det barnmorskor som spred kunskapen om att hjärtstilla kunde användas på detta sätt.

Barnmorskan i myt och verklighet

Historien om barnmorskan är starkt laddat med myter och spänningar, kopplade till föreställningar om trolldom och kvinnoförtryck. Att barnmorskor ska ha varit en särskilt utsatt grupp i samband med trolldomsanklagelser har varken kunnat beläggas i

Ovan: Skiss av hjärtstilla ur "Theatrum Botanicum", John Parkinson 1640. Licens Public Domain.

Motsatt sida: Träsnitt ur "De Conceptu et Generatione Hominis", Jakob Rueff 1554. Licens Public Domain.

svenskt eller utländskt material, men de få exempel som finns på dömda barnmorskor har fått stor uppmärksamhet i samband med romantisk historieskrivning. Däremot är det tydligt att den medicinska historieskrivningen ofta gett en negativ bild av barnmorskan, förmodligen bland annat för att yrket dominerades av just kvinnor. Från svensk håll kan nämnas hur Nils Hewe i sin *Läkeväxternas sällsamma historia* (1949) svävade ut i rasistiska fantasier om hur den medeltida barnmorskan var en samvetslös person, som under inflytande från zigenare verkade som abortör, änglamakerska och som falskvittne under trolldomsanklagelserna. I själva verket vet vi mycket lite om barnmorskor före 1600-talet då de sällan omnämns i skriftliga

Förlossningen av Esau och Jacob, François Maitre cirka 1480. Licens Public Domain.

källor, men från kontinenten och England finns material som till delar kan användas som paralleller. Även här är det tydligt att barnmorskor sågs med viss skepsis från samhällets elit, som en yrkesgrupp med dragning åt vidskepelse som måste tyglas och regleras.

Som i så många andra dokumentsamlingar är barnmorskor (den äldre benämningen var jordergummor/mödrar) osynliga i det skriftliga materialet från Nya Lödöse, men vi kan utgå från att de också var verksamma där. Under 1500- och 1600-talet börjar de första manualerna i förlossningskonst ges ut. Anklagelser om hur bedräglig barnmorskornas kunskap var återkommer i nästan samtliga. Frågan är i vilken grad detta speglade en verklig situation och i vilken grad det var ett sätt för författarna att sälja in behovet av sin egen kunskap.

I Sverige reglerades yrkeskåren senare, först kring sekelskiftet 1700 genom en centraliserad utbildning och ett eget skråväsende. Nyordningen drevs igenom av läkaren Johan Hoorn, författare till den första svenska handboken för barnmorskor *Den svenska wäl-öfwade jord-gumman* från 1697. I förordet upprepar han sina föregångares klagovisa. Yrket, menade han, dominerades av *samvetslösa fyllekärringar*. Därtill var det svårt att få lämpliga kvinnor att bli barnmorskor på grund av yrkets usla villkor. Enligt förordning var barnmorskor i slutet av 1600-talet skyldiga att dygnet runt betjäna alla som behövde hjälp, även de som inte kunde betala.

I 1500-talets Nya Lödöse är det osäkert hur situationen för barnmorskorna såg ut. I staden verkar två bardskärer (kirurger) ha varit verksamma åt gången (mästare och gesäll), en professionell och manligt dominerad borgerlig yrkeskår med skråväsen; till skillnad från barnmorskorna som dominerades av kvinnor upplärda i muntlig tradition, som främst bedrev sin verksamhet som bisyssla. Det fanns en

Förlossningsstol, ur "The birth of mankynde", 1565. Licens CC BY 4.0.

tydlig hierarki bland de medicinska utövarna, beroende av utövarnas kön och klass, men de var också beroende av varandras kunnande.

Utifrån nordeuropeiskt bildmaterial verkar det ha varit vanligt att föda sittandes eller knästående i säng. Ifrån rikare borgerliga miljöer är särskilda förlossningsstolar kända. Vi vet också att barnmorskor använde sig av örtmedicin i samband med vårdande av gravida och i samband med förlossningar, men om denna medicin är mycket lite känt. Möjligen hemlighölls information medvetet eftersom många örtmedicinska behandlingar sågs med misstänksamhet av kyrkan.

Kyrkans direktiv

Kyrkan hade starka åsikter om hur förlossningar skulle gå till. Tre sidor in i 1500-talets svenska bibelöversättning beskrevs Guds vilja i frågan: *Jagh skal få tigh mycken wedermödo tå tu aflat hafwer. Tu skalt föda tin barn medh sweda.* Smärta under graviditet och förlossning var straffet alla kvinnor skulle bära för syndafallet – när Eva fick Adam att äta av kunskapens frukt. Smärtlindring sågs därför som ett sätt att kringgå Guds vilja och sätta både mänsklighetens och den enskilda kvinnans frälsning på spel. En annan angelägenhet för kyrkan rörde barnet. Eftersom många barn dog strax efter förlossningen förekom det att barn omedelbart behövde döpas, vilket kunde utföras av barnmorskor både olovligt och med kyrklig sanktion.

En annan orsak till kyrkans misstänksamhet rörde barnmorskors kunskap om preventivmedel och fosterfördrivning, det fanns också en uttalad oro för att de skulle bruka trolldom i samband med förlossningar. Den muntliga traditionen mellan kvinnor var oätkomlig för utomstående och därmed ett potentiellt hot.

För samtidens kvinnor var de här frågorna inte enkla och de religiösa föreställningarna var oftast mycket starka också hos dem. Kanske ser vi spår av denna ångest i namnsättningen av örter som ansågs abortiva. En nyligen utförd svensk studie har visat att dessa i högre uträkning försetts med *Maria*-namn. Var Jungfrun, som själv genomgått en förlossning, kanske mer benägen att förlåta? Vi får aldrig veta hur barnmorskan som försökte hjälpa den födande kvinnan med hjärtstilla tänkte; om det var en rent medicinsk åtgärd efter saklig bedömning, ett tyst motstånd mot en straffande Gud eller bara medmänsklig barmhärtighet mot en kvinna i hennes sista desperata kamp.

Jens Heimdahl
Arkeobotaniker

Rekonstruktion av en av Nya Lödöses stadsgårdar.
Illustration Cathrine Andersson.

Stadsgården med lerfigurinerna

Sverige tillhörde den katolska kyrkan fram till 1520-talet, vid den tiden började reformationen i landet (och man tänka sig att det var en långsam process). Flera föremål funna i Nya Lödöse vittnar om en religiös tillvaro i den tätbebyggda staden. Exempelvis har vi tidigare hittat pilgrimsmärken, vaxsigill, benpärlor från flera olika radband, och i en av gravarna har ett metallkors hittats. Föremålen som påvisar Nya Lödösebornas religiositet är inte enbart funna vid kyrkan och kyrkogården, utan även vid huslämningarna. På en av gårdstomterna som grävdes ut under november-december 2015 har det påträffats flera andaktsföremål.

På innergården av gårdstomten har vi hittat en mindre lerfigurin. Den avbildar Jesusbarnet som håller i en fågel. Under senmedeltiden var det vanligt med avbildningar av Jesusbarnet. På gårdstomten hittades även en skärva av planglas med målad dekor, som kan ha suttit i ett fönster eller någon typ av möbel/skåp. Vanligtvis tänker man sig att sådana finns i kyrkliga miljöer under denna tid, men i Nya Lödöse har målat planglas även påträffats på gårdstomterna.

Öster om stadsgårdens utomhusyta finns det ett hus med flera rumsindelningar. I huset hittades ytterligare föremål av ”ovanlig karaktär”. En tunn metallbild med en avbildning på ena sidan. Den är tillverkad i bly/tenn-legering och avbildar en manlig figur, med vad som tros vara en krona. Metallbilden skulle därmed kunna avspegla en kung eller biskop. På bland annat arkeologiska museet i Hamburg finns referenser på liknande föremål från 1400–1500 talet föreställande en biskop. Metallbilden har troligtvis varit en del av ett bokbeslag, men det kan också tänkas att den är en del av ett

Motsatt sida lerfigurinen av Jesusbarnet hållandes en fågel. Foto Markus Andersson.

Metallbild som tros ha varit en del av ett bokbeslag och avbildar sannolikt en kung eller biskop. Foto Imelda Bakunic Fridén.

Bemålat planglas från gårdstomten. Foto Markus Andersson.

pilgrimsmärke. Det var inte helt ovanligt att vissa typer av pilgrimsmärken hängdes upp på träplattor på väggen, utöver att de bars på klädesplagg. Andra föremål som kan förknippas med andaktsliv är pärlor, flera sådana av bärnsten och bergkristall/kvarts har också hittats på stadsgården.

Ett flertal delar av bränd och obränd lera lag också en bra bit under husets trögolv. Redan vid första anblick såg vi att lerbitarna inte tillhörde den vanligt förekommande rödbrända keramiken. Ju fler bitar vi påträffade, desto mer klarnade bilden av föremålen. Det var detaljrika former och avbildningar gjorda av lera och bitarna tillsammans utgjorde två olika föremål. En av de större bitarna var en bastill, en stående figurin (eller statyett). På andra delar av samma figurin kan vi se en dräkt (dräktens veckbildning) och en hand som håller i ett svärd. Vi tolkar detta som ett andaktsföremål föreställande ett kvinnligt helgon. Sådana föremål är väldigt ovanliga i Sverige. Helgonet kan möjligtvis vara Katarina av Alexandria som var ett jung-

fruhelgon. I British Museums samlingar finns en liknande figurin av just Katarina av Alexandria med liknande sockel (med pelare). Ytterligare en större bit av en lerfigurin hittades, fast i rödbränd lera. Vi kan även här se veckbildningar från en dräkt, men figurindelen tros tillhöra en annan figurin än den stående variant som beskrevs ovan. Totalt har vi påträffat tre olika figuriner på en och samma gårdstomt i Nya Lödöse.

Den privata sfären

Tomten och det tillhörande huset är mycket spännande, frågan är huruvida huset är avvikande i Nya Lödöses tidiga stadsmiljö? Till utseendet avviker inte husets grundstruktur från vad vi hittar på andra gårdstomter. Däremot är det flera skillnader i föremålen som hittas på de olika gårdstomterna. Med tanke på de föremål och fynd som har hittats på just denna tomt, tillhörde den troligtvis ett borgerligt hushåll.

En annan frågeställning är huruvida religionen praktiserades i hemmet och till vilken grad? Vad var det för förutsättningar som påverkade de sociala och religiösa handlingarna? Religionen blir ytterligare en faktor för att förstå både individers identitet, gruppstrukturer i samhället och maktförhållanden. Under Nya Lödöses tid har vi både den katolska tron och protestantismen. De religiösa förändringar som ägde rum påverkade även de sociala förhållandena.

Gårdstomten i fråga tolkar vi som hörande till stadens tidigaste skede, det vill säga från slutet av 1400-talet till 1500-talets början. Däremot har vi i nuläget ingen absolut datering av huset (proverna är under analys).

Vidare funderar vi på ifall föremålen representerar ett användande av andaktsföremål i hemmet, då man fortfarande var under katolskt inflytande? Eller var det så att de föremål vi funnit är ett resultat av en övergång till reformationen, då deras innebörd som andaktsföremål spelat ut sin roll och de hanterats som hushållsavfall? Reformationen var ju en ganska långsam process och många traditioner och bruk levde kvar långt efter det. Så en tanke kan även vara att huset där vi funnit föremålen är platsen där en familj som hållit fast vid den ”gamla tron” har bott. Ett möjligt scenario vore att föremålen togs in i hemmet då reformationen höll på att förändra staden och samhällets syn på religionen. Efter reformationen skulle allt förknippat med den katolska kyrkan (exempelvis helgonkult) motarbetas.

Vi får vänta med spänning och se vad dendrodateringarna av husets grundstockar kan ge för resultat, för att ytterligare kunna diskutera religionen i staden och ge svar på de frågor som väckts. Oavsett om användningen av huset var under katolsk tid eller efterreformatörisk tid, vad som är spännande med alla föremålen på gårdstomten är att de vittnar om den privata sfären, kanske även den ”individuella bönen” som skedde i hemmet.

Imelda Bakunic Fridén
Arkeolog och publik koordinatör

Motstående sida. Lerbitar från figuriner som föreställer ett kvinnligt helgon är mycket ovanligt förekommande i Sverige. Frilagda foton Markus Andersson. Foton i ram Imelda Bakunic Fridén.

Denna sida, helgonfiguriner hittade i Nya Lödöse. Foto Markus Andersson.
Motsatt sida, helgonskåp från Västra Eds kyrka med den heliga Katarina från Alexandria. Foto Christer Åhlin.

SPÅR AV TRO OCH FÖRESTÄLLNINGSVÄRLD

I den medeltida och tidigmoderna staden var kyrkobyggnaden kanske det mest manifesta uttrycket för den stora roll som religion och ritual spelade i människors liv. Men från historiska källor vet vi att det utifrån den officiella liturgin också växte fram andra former av andaktsliv, och att det parallellt också existerade andra ritualer med ursprung i vad som ibland kallas folktro eller magi. De vanliga människornas trosföreställningar karaktäriserades i de flesta samhällsgrupper av både officiell och mer inofficiell religion. De arkeologiska undersökningarna i Nya Lödöse har gett ny kunskap om det religiösa livet på stadstomterna och i hemmen.

ETT HELGON ATT HA HEMMA

I kyrkan fanns skulpturer och målningar av olika helgon. Dessa bilder fungerade som ett fokus för böner och offerhandlingar av olika slag, till exempel kunde man skänka vaxljus eller pengar på ett visst altare eller till ett visst helgon. På samma sätt fanns det helgonbilder som användes i den personliga andakten i hemmet. Ibland kunde det röra sig om dyrbara importarbeten tillverkade av elfenben eller andra exklusiva material. Det fanns också enklare massproducerade helgonbilder, till exempel tryckta bilder eller små lerfigurer.

Vid utgrävningarna i Nya Lödöse har arkeologerna hittat fragment av tre sådana figurer tillverkade i lera. Tomten där de hittades beskrivs i föregående artikel.

Den ena figurinen – stående figurinen – föreställer ett kvinnligt helgon med svärd i handen som står på en genombruten piedestal. Förmodligen kan figurinen dateras till sent 1400- eller tidigt 1500-tal. Helgonets övriga attribut saknas visserligen, men en sannolik tolkning är att det är en bild av Katarina av Alexandria. Hon är inte helt ovanlig i kyrkokonsten vid den här tiden, ibland ensam men ibland i sällskap med några av de andra så kallade huvudjungfrurna. Katarinas attribut är ett hjul men hon bär ofta också svärd.

Den andra mindre figurinen föreställer ett litet naket barn som håller en fågel i handen, det är det lilla Jesusbarnet och fågeln är en papegoja. Sådana bilder hade en stark koppling till julfirandet och kan ha getts bort som gåva.

Under medeltiden fanns en omfattande produktion av helgonbilder i lera i nuvarande Tyskland och Nederländerna. De två figurinerna från Nya Lödöse har stora likheter med figuriner påträffade i Nederländerna och man kan tänka sig att de kan ha tillverkats där. Kanske har de exporterats och sålts i Nya Lödöse, men man kan också tänka sig att de helt enkelt varit en hitrest köpmans eller hantverkarens personliga egendom. De flesta fynd av helgonfiguriner i lera kommer från urbana miljöer, men det finns också exempel på fynd från borgar och från landsbygden. Det finns flera fynd av figuriner från Halmstad och Karlsborgs fästning. I de urbana miljöerna är de oftast funna på stadstomter och därmed i första hand kopplade till lekfolket i staden.

KVINNER, MÄN OCH RADBAND

En fyndkategori som däremot sällan påträffas i de profana miljöerna men ibland i de kyrkliga är radband. Radband är ett band med kulor eller knutar som används som ett hjälpmedel vid repetitiv bön.

I den medeltida bildkonsten avbildas både män och kvinnor med radband i händerna. Den kyrkliga konsten är dock inte en direkt och enkel reflektion av verkliga förhållanden, utan vardagliga företeelser inkluderas för sin symboliska innebörd. Medeltida testamenten visar att radband både ägdes av och skänktes till både män och kvinnor. I Nya Lödöse har radband hitintills påträffats i tre av gravarna vid kyrkan, vilket är ovanligt många. Radband i gravar är kända från andra sammanhang exempelvis från Helgeandsholmen i Stockholm, Åhus dominikan-konvent i Skåne och Gudhems kloster i Västergötland men också vid Appuna kyrka i Östergötland. Av dessa är två mansgravar och tre kvinnogravar. Den osteologiska analysen av gravarna från Nya Lödöse kommer därför vara intressant för att förstå

om det fanns genusbaserade skillnader i användningen av radband.

Radband förekom i en mängd olika material och utföranden, från enklare trä- ben- eller hornpärlor till små miniatyrkonstverk i elfenben, silver eller guld. Andra vanliga material var gagat, bärnsten och glas. De pärlor som hittats i stadsområdet i Nya Lödöse skulle kunna tolkas som radbandspärlor. I det ena fallet rör det sig om 14 benpärlor, en bärnstenspärla och en pärla av slipad bergkristall som hittades samlat; lite beroende på dateringen skulle detta kunna röra sig om pärlor till samma radband. I det andra fallet rör det sig om pärlor av bland annat bergart och bärnsten hittade en bra bit under plankgolvet i ett hus. Pärlornas form och material stämmer väl med fynd av radbandspärlor från kloster och kyrkomiljöer.

Radband är förstas i hög grad förknippade med religionsutövningen före reformationen. Samtidigt finns det inga tydliga tecken på att reformationsriksdagen 1527 medförde en omedelbar och abrupt förändring av den religiösa materiella kulturen. Helgonbilderna stod kvar i kyrkorna, gamla bönböcker ändrades lite för att passa den nya tiden men kunde fortsätta i bruk. Radbandsgraven vid Appuna kyrka är daterad till tiden efter reformationen. De arkeologiska undersökningarna i Nya Lödöse bidrar därför till vår förståelse av den här tiden, samt kanske också hur länge olika andaktspraktiker levde kvar om än möjligen i nya sammanhang.

Elisabet Regner
Forskare i medeltida historia

Motsatt sida radbandspärlor i ben, hittade i en av gravarna vid kyrkan i Nya Lödöse. Foto Markus Andersson.

Denna sida radband från en av gravarna i Gudhems kloster, Västergötland. Foto Sanna Stahre.

Den straffbara sexualiteten

Dagens syn på sexualiteten och intimitet människor emellan skiljer sig mycket från den syn som dominerade under senmedeltiden och tidigmodern tid. I Nya Lödöses tänkeböcker kan vi utläsa många regler och normer kring mänsklig sexualitet och hur detta påverkade invånarna i staden. Seden och lagen, som var starkt styrd av kyrkan, sade att intimitet var något som skulle ske mellan man och kvinna, inom äktenskapet. Efter Gustav Vasas reformation förändrades synen på äktenskapet. Inom katolicismen var äktenskapet ett sakrament, varför det inte var möjligt för makar att skilja sig, men detta förändrades med den nya lutherska läran. I och med protestantismen fanns det nu en möjlighet till skilsmässa, eller vad som kallades "skillnad i säng och säte". Att äkta makar gick isär var dock inget som uppmuntrades, och det skulle till speciella omständigheter för att detta skulle beviljas. En sådan speciell omständighet var om någon av makarna dömdes för horsbrott, det vill säga om mannen eller kvinnan varit intim utanför äktenskapet.

Enkelt, dubbelt och tredubbelt hor

Horsbrott är inte att likställa med prostitution. Hor kallades det helt enkelt när en eller fler gifta individer hade sexuellt umgänge utanför äktenskapet. Lagen gjorde skillnad på enkelt, dubbelt och tredubbelt hor. Enkelt hor innebar att endast en av parterna var gift, medan vid dubbelt hor så var båda parterna gifta, men inte med varandra. Tredubbelt hor innebar att parterna, förutom att vara gifta med andra, dessutom var släkt. Horsbrott var

något som inte sågs på med blida ögon, varken av kyrkan eller staten, och de som fanns skyldiga straffades ofta hårt. Enligt kyrkan skulle horsbrott straffas med döden, men detta skedde sällan i praktiken. Vanligare var att den dömda tilldelades böter eller fick stå vid skampålen. Det finns ett flertal exempel från Nya Lödöses tänkeböcker där individer i staden har anklagats och dömts för hor.

Den 23 oktober år 1587 anklagades köpmannen Hans van Becken från Lybeck för att ha begått hor med en kvinna vid namn Sara Hermans och även med Henrik Ins fru Karin. Hans nekar dock till att han begått något brott; erkänner att han besökt Karin, men att de endast drack och tvättade hans kläder. Huruvida rådet fann honom skyldig eller inte framkommer inte i tänkeböckerna.

En mindre lustig historia är den om en kvinna vid namn Judith. Den 12 januari 1589 kommer Judiths man Tomas Grim inför rätten och anklagar Olof Olsson för att ha begått hor med hans hustru. Enligt lagen skall Judith straffa med sitt liv men borgmästaren Jörgen Eriksson, rådet och Tomas enas om att benåda Judith, förutsatt att hon inom åtta dagar lämnar staden och "aldrig kommer inför hans ögon igen". Om Judith inte håller sig borta skall dock rådet inte visa henne någon nåd.

Utifrån Nya Lödöses tänkeböcker framkommer det tydligt att kvinnorna straffades hårdare än männen för horsbrott. De kvinnor som begått hor, eller enbart anklagades för det, förvisades med hot om livet medan männen allt som oftast fick betala böter för att ha agerat utifrån sina köttsliga lustar. Den 9 oktober 1589 bestämmer rådet att Lars

Engelbrektsson skall betala böter för det ”kvinnofolk” som han har begått hor med. Rådsmannen Severin Svart går då in och betalar böterna åt Lars.

Mökränkning och lönskaläge

Det var inte enbart otrohet inom äktenskapet som straffades utan även sexuellt umgänge mellan två ogifta personer. Detta kallades antingen mökränkning eller lönskaläge, beroende på om kvinnan var oskuld eller inte. Om en ogift man tog en ogift kvinnas oskuld kallades detta mökränkning och ofta straffades enbart mannen, men kvinnans ”ära” hade ändå blivit kränkt. I Nya Lödöses tänkeböcker från den 29 december 1586 kan vi läsa att Anders Gunnesson anklagas av Ragnhilds dotter Gunilla i Lövstugan för att ha "lockat till sig en mö och gjort henne med barn", det vill säga mökränkning. Borgmästaren och rådet finner Anders skyldig och dömer honom till att betala ersättning till Gunilla i form av tyger samt sex daler för barnet som hon hade fött. Han skall även böta åtta daler till konungen och staden.

Det finns även exempel i tänkeböckerna där Ny-lösebor har ställts inför rätta för lönskaläge. Den 10 januari 1589 tilltalas Per Andersson för lönskaläge av rådet. Han har under en längre tid legat med en och samma kvinna och tillfrågas huruvida han tänker gifta sig med henne eller inte. På detta ger han inget svar. Straffet för lönskaläge kunde variera, men om de två som ingått lönskaläge lovade att gifta sig med varandra utdelades sällan något straff. Brottet blev då endast benämnt som otidigt sängelag. Huruvida Per Andersson mottog rättsens straff eller valde att gifta sig framkommer inte i tänkeböckerna, med det verkar inte som om att äktenskapet lockade honom särskilt mycket.

Hans van Becken nekade bestämt till anklagelserna om hor och förklarade att han bara varit och druckit och fått sina kläder tvättade. Illustration Cathrine Andersson.

Pigmjölkning

Genom lönskaläge riskerade kvinnan utomäktenskaplig graviditet. Även om parterna till slut valde att gifta sig så räknades ett barn som tillkommit innan äktenskapsceremonin som oäkta. Huruvida ogifta kvinnor var havande eller fött oäkta barn kunde ibland kontrolleras genom pigmjölkning. Exakt hur det gick till när pigorna skulle mjölkas är oklart men i Nya Lödöses tänkeböcker går det att läsa att byfogden Anders Gadd, tillsammans med tre kvinnor, den 28 oktober 1589 går runt i staden för att inspektera pigorna. När de kommer fram till Lars Olssons hus, för att inspektera dottern Elin, vill Elin inte låta "mjölka sig". De tre kvinnorna går in i huset och talar med Elin som fortsätter att vägra. De går sedan tillbaka till byfogden, som väntat utanför, och berättar att de skulle "satsa sina ören på" att Elin inte är oskuld och att det är därför hon vägrar. Byfogden går då in och

tar till Elin, men hon vägrar fortfarande. De tre kvinnorna kommer inför rätten och borgmästaren Jörgen Eriksson uppmanar dem till att sanningsenligt berätta vad de vet om Elin. Rådet beslutar sedan att skicka fyra nya kvinnor till Elin. Vad som sedan hände förtäljer inte historien.

Liknande företeelser förekommer i Stockholms tänkeböcker från samma tidsperiod. Rådet och fogden i Stockholm sände ut ett par kvinnor och män för att tillsammans mjölka pigorna i staden. Inför rätten berättar de sedan att de funnit två kvinnor med "mjölk i sina spenar", vilket innebar att de antingen var havande eller fött barn utanför äktenskapet. Om en piga hade mjölk i bröstet men ej hade något barn kunde det misstänkas att kvinnan hade dödat sitt barn för att dölja att hon haft utomäktenskapligt umgänge. Om en kvinna fanns skyldig för barnamord straffades hon med döden.

Inte alla kvinnor i staden Nya Lödöse uppskattade ordern att de skulle mjölkas. Illustration Cathrine Andersson.

Gröna Malin

Kvinnor var under Nylösetid omyndiga, om de inte var änkor. Innan en kvinna blivit gift bestämde fadern, och efter giftermålet bestämde maken. De kvinnor som stod lägst i samhället var de som var ogifta och "vars ära hade kränkts" det vill säga att de inte var oskulder och i värsta fall hade fött ett utomäktenskapligt barn. Gröna Malin var en av dessa med ett sådant öde. Hon figurerar i Nya Lödöses tänkeböcker vid ett flertal tillfällen, bland annat anklagad för snatteri och horsbrott. Hon be nådas sitt liv och förvisas från staden till följd av sina brott men den 8 juni 1594 står hon inför rätten för att hon vägrat lämna staden. Den 14 juni står hon åter inför rätten och rådet frågar huruvida hon har haft sexuellt umgänge med gifta män i Nya Lödöse. Malin nekar till att hon skulle ha legat med någon gift man, och kan inte peka ut någon "horkarl", men erkänner att hon är havande med Tim Petterssons barn. Sista gången hon står inför rätten är den 27 juni 1594 och då tar rådet en hårdare ton, då hon ännu inte lämnat staden. Hon döms återigen till förvisning från Nya Lödöse, efter att hon straffas vid skampålen, och kommer hon åter till staden skall hon straffas med döden. Efter detta är Gröna Malins och hennes barns öde okänt.

Rätten till kroppen och sexualiteten

Sexualiteten under medeltiden och tidigmodern tid var hårt reglerad av kyrka och stat. All intimitet utanför äktenskapet var straffbar och kvinnorna straffades vanligen hårdare än männen, åtminstone för horsbrott. En kvinna vars oskuld tagits innan äktenskapet sågs som "förstörd" och födde hon dessutom ett utomäktenskapligt barn hamnade hon långt ner på samhällsstegen. Under Nylösetid

Gröna Malin, en kvinna som till synes levde ett hårt liv. Vad som hände henne, och hennes utomäktenskapliga barn, efter det att hon blivit förvisad från staden en fjärde gång kommer vi förmodligen aldrig få reda på.
Illustration Cathrine Andersson.

var rätten till sin kropp och sexualitet inte ens egen, varken för kvinnor eller män, och kampen om rätten till att bestämma över sin egen kropp är inte ens i dag, helt över.

Karolina Müller, Arkeolog
Cathrine Andersson, Arkeolog och osteolog

BOUN T24

LAINAPETE

LAINAPETE

BRITA HÖÖK AF PARTILLE

År 1586 föddes en tös som kom att bli känd under många namn och titlar genom sin livstid, men som flicka och ung kvinna svarade hon till namnet Brita Höök af Partille. Det var väldigt vanligt att personnamn nedtecknades i de olika historiska källorna, vanligt var det också att skriva kvinnornas namn efter deras far eller makes namn i olika versioner.

Brita var barn till Kerstin Käfling och Anders Håkansson Höök af Partille, båda var från välbärgade familjer. Pappa Anders var bland annat ståtåhållare på Gullbergs fästning. Som 16-åring gifte sig Brita med Albert von Sittman, även kallad Allert eller Ollert Syltman. Äktenskapet ledde till att Brita så småningom blev borgmästarhustru i Nya Lödöse och därmed också introducerad i en värld av handel och makt. Albert var borgare och arrenderade även Lilla Edets slussar och hade år 1619 tillstånd av kungen att bygga ”hamnar och annan lägenhet” vid slussen, så man kan tänka sig att paret hade en del med sjöfartshandel att göra.

Albert dog 1619 och det tog bara två år innan Brita gifte om sig med den tyska köpmannen Hans Schreiber, som då flyttat in till den nya staden Göteborg. Alberts arrende för Lilla Edest slussar övergick till ”hans efterträdare i äktenskapet”, det vill säga Hans Schreiber. Men med en lucka på två år mellan äktenskapen och Brita vid rodret så undrar jag om inte affärerna i praktiken styrdes av henne

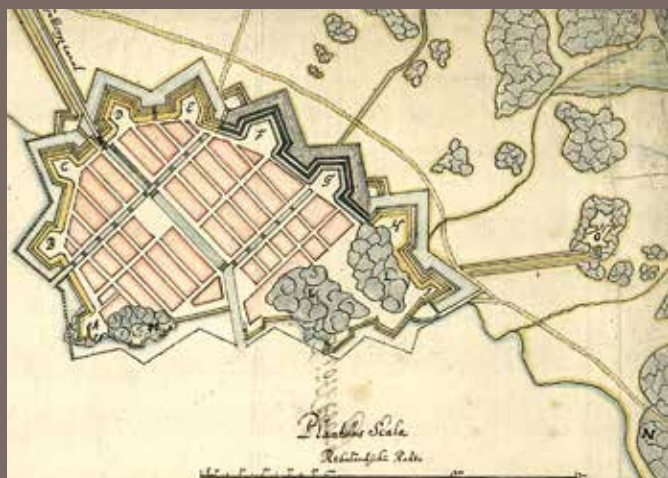
hela tiden. Med Hans Schreiber som make kallades Brita även som Birgitta Hans Schreibers.

Även detta äktenskap blev relativt kortvarigt. Före Hans död år 1631 finns det dokumenterat att Brita arrenderar en masthamn vid Göta älvs södra strandmynning, då som ensam arrendator. Efter Hans Schreibers död omnämns Brita även efter den första maken som Brita Allerts eller Brita Sittman. Väl i Göteborg bodde Brita i och rörde sig i de fina kretsarna i kvarteret Arkaden, Sunnan Store Hamnen, Östan Lille Östra Hamnen, vilket var på adressen Södra Hamngatan 39.

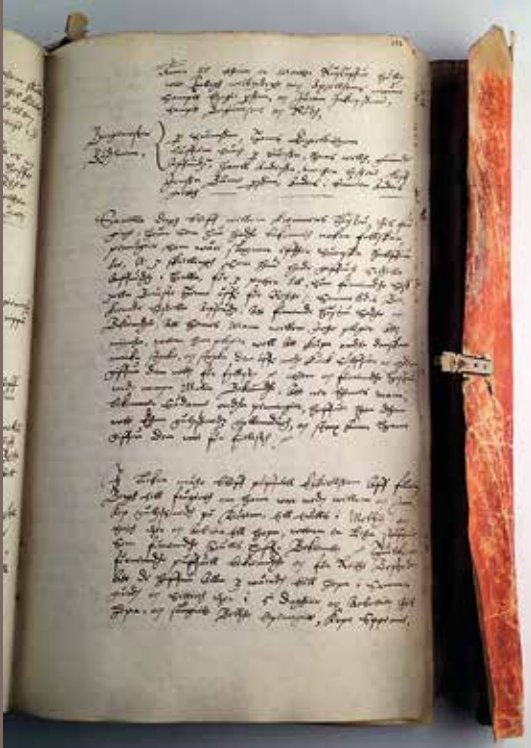
EN ADLIG HIPSTERÖL

Hon var en framstående affärskvinna och blev Göteborgs första bryggerska. I den gamla arkivhandlingen, *Borgarelängdhen öfwer Götheborgs stad samt hwad dess invånares Handtering och Wandel* 1639 kan vi läsa att i 17 Roote var boende *Brigita S. (salig) Hans Scrifuers, Bryggierska*. Ännu som 63

åring drev hon ett vad vi idag skulle kunna kalla ett mikrobryggeri och omnämns då i den första bryggerilängden från 1649. Verksamheten varvades så småningom ner och hon avvecklade sin bryggeriverksamhet. Då uppgav hon endast 16 ½ tunna malt, varav hon hade framställt 19 tunnor godt öhl, 3 t. Näst Öhl och 4 t. Spijsöhl, och tillverknings-skatten eller accisen uppgick till 2 daler och 22 öre silvermynt. Hon är inte med i längden året därpå. Det visar sig dock att hon hade sina ambitioner i fler affärer. 1640 klagade en av Britas svärsöner Israel Noraeus på att hon inte hade fått betalt för sin andel på skeppet Johannes av Lucas von Minden på åtta år.

Brita rörde sig i de fina kvarteren i Göteborg under 1600-talet. Ovan karta över befästningsarbeten för Göteborgs stads-fästning 1646, licens public domain. Nedan kvarteret Arkaden vid Brunnsparken, foto Pia Svensson.

Tänkebok från Nya Lödöses rådhusrätt 1586–1621.
Foto Riksarkivet.

Brita överlevde sju regenter och hade bjudit konung Gustav II Adolf, stadens grundare, på middag redan i Nya Lödöse vilket hon under lång tid sedan tycks ha påtalat. Det finns nedskrivet i magistraten 21 januari 1669 att hon hade en fordran på staden för omkostnader för Hans Majestät Gustaf Adolfs hushållning många år tidigare. Staden hade i sin tur en motfordran på Britas företagande, för 23 års arrende av ett landeri och en masthann vid Stigberget. Trots att hennes fordran på staden i kapital och ränta tydligen var dubbelt så stor som hennes skuld, så erbjöd hon sig till sist en kvittning. Med all tydlighet var Brita lite av en våghalsig, bestämd och skicklig affärskvinna men samtidigt ödmjuk vad det verkar. En annan av hennes svärsöner, Wilhelm Jernskiöld köpte Britas hus och gård *Sunnan intill Stora Hampnen* 1667 och man kan förmoda att hon bodde kvar där till sin död.

Kvinnor som Brita faller lätt bort i historieframställningen. Om hennes yrkesskicklighet omnämndes bland andra borgare är svårt att säga något om, men av texten att döma citerad ur hennes likpredikan från begravningen, så beskrevs en driftig och intelligent affärskvinna under tidigt 1600tal.

Den saliga matronan var icke allenast en gudfruktig utan en mycket förfaren och liberal hushållerska, som höll det för en ära, att hvar man, anförwant eller främmande, i sitt hus med höflighet, godt traktamente och annan ärebevisning fagna och bemöta. Mot fattiga och nödställda var hon gifnild och därför wardt hon ock så mycket mer av Gud välsignad.

Med Britas affärssinne, sociala kompetens och troliga nätverk är det inte underligt att hon haft ett stort personligt inflytande i Nya Lödöse och Göteborgs historia. Brita Höök af Partille avled 1671 och begravdes i Göteborgs domkyrka. Hon blev 85 år gammal.

I takt med att Gamlestadstorget i Göteborg byggs om fortsätter också de arkeologiska utgrävningarna av staden Nya Lödöse, en stad som legat precis under våra fötter i femhundra år. För varje säsong så får vi en allt tydligare bild av hur staden såg ut och var organiserad.

I detta åttonde nummer av tidningen diskuterar vi Nya Lödöse ur ett genusperspektiv. Följ med oss när vi beskriver nyfunna andaktsföremål, barnmorskeyrket och när vi berättar om några av de många livsöden som fanns i staden för cirka 500 år sedan.

Den arkeologiska undersökningen sker i samverkan mellan tre aktörer: **Statens historiska museer, Bohusläns museum, Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ.** Ett nära samarbete finns även med Göteborgs stadsmuseum.

Håll utkik och följ oss i det vidare arbetet på vår hemsida: www.stadennyalodose.se